

માનવીએ પોતાના વિચારો, ભાવો, લાગણીઓ અને ઊર્મિઓ વગેરેને અન્ય માનવી કે પ્રાણીઓ સુધી પહોંચાડવા માટે કેટલાક હાવભાવ, સંકેતો કે ચિત્રોનો આશરો લીધો અને કેટલાક ધ્વનિઓ કર્યા તેમાંથી બોલી અને લિપિનો ઉદ્ભવ થયો. આ લિપિએ ભાષાના ઘડતરમાં મોટો ફાળો આપ્યો. સમયાન્તરે પોતાના વિચારો અભિવ્યક્ત કરવા માટે ભાષાનો ઉપયોગ થયો. આ ભાષાના સર્જનાત્મક પ્રયોગથી સાહિત્યનું સર્જન થવા પામ્યું.

પ્રાચીન કાળથી ભારતીય સાહિત્ય તેની વિવિધતા અને વિશિષ્ટતા માટે પ્રખ્યાત છે. ભારતના વિદ્વાનોએ પ્રાચીન સાહિત્યના બે ભાગ પાડ્યા છે. (1) વૈદિક સાહિત્ય અને (2) પ્રશિષ્ટ સાહિત્ય. આ ઉપરાંત કેટલીક લોકબોલીઓ (લોકભાષાઓ)માં રચાયેલું સાહિત્ય પણ પ્રચલિત હતું.

ભાષા અને સાહિત્ય :

ભારતના ઈતિહાસમાં આપણે એક નજર નાખીએ તો સદીઓથી વિવિધ ભાષાઓનો ઉદ્ભવ થયેલો જોવા મળે છે. આ ભાષાઓએ એકબીજા પર અસર કરી અને પ્રભાવ પાડ્યો તેથી ભાષાઓના સમૃદ્ધ સાહિત્યમાં પરિવર્તન આવ્યું. પરિણામે નવી નવી ભાષાઓ અને નવા નવા સાહિત્યનું સર્જન થયું. તેનું ઉત્તમ ઉદાહરણ સંસ્કૃત ભાષા છે. વર્તમાન સમયમાં સંસ્કૃત ભાષાનો ઉપયોગ ઓછો છે. પણ ધાર્મિક કાર્યો અને પૂજા વિધિઓમાં સંસ્કૃત ભાષાનો ઉપયોગ થાય છે.

સામાન્ય રીતે માનવી માટે તો અભિવ્યક્તિ કરવાની અને જીલવાની ઉત્તમ તક ભાષા જ પૂરી પાડે છે. પ્રાચીન ભારતની લિપિ હડપ્પા સમયની છે. આ લિપિ આજે પણ ઉકેલી શકાઈ નથી. તે સમયના લોકોની ભાષા કઈ હશે તે માહિતી હજી પ્રાપ્ત થઈ શકી નથી.

મહર્ષિ પાણિનિ સંસ્કૃત ભાષાના મહાન વ્યાકરણશાસ્ત્રી હતા. તેમણે ‘અષ્ટાધ્યાયી’ ગ્રંથની રચના ઈ.સ. પૂ. ચોથી સદીમાં કરી. સંસ્કૃત ભાષાને ‘આર્ય ભાષા’ કે ‘ઋષિઓની ભાષા’ કે ‘વિદ્વાનોની ભાષા’ કહે છે. આજના સમયમાં પણ વિશ્વ કક્ષાએ સર્વસ્વીકૃત (ખાસ કરીને કમ્પ્યુટર ક્ષેત્રે) બની છે.

સંસ્કૃત ભાષા મુખ્યત્વે ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનની ભાષા હતી.

પ્રાચીન ભારતીય સાહિત્ય :

વેદો - ‘વેદ’ નો અર્થ ‘જ્ઞાન’ થાય છે. વેદો ચાર છે.

(1) ઋગ્વેદ (2) સામવેદ (3) યજુર્વેદ (4) અથર્વવેદ

ભારતીય સાહિત્યનું પ્રાચીનતમ પુસ્તક ‘ઋગ્વેદ’ છે. એમાં કુલ 1028 ઋચાઓનો સંગ્રહ છે. ઋગ્વેદ 10 ભાગમાં વહેંચાયેલ અદ્ભુત ગ્રંથ છે. આ ઋચાઓમાંથી મોટા ભાગની દેવોને લગતી સ્તુતિઓ છે. આ સ્તુતિઓ યજ્ઞપ્રસંગે કરવામાં આવતી. તેમાંથી ઉષાને સંબોધન કરતી કેટલીક સ્તુતિઓ ખૂબ જ મનમોહક છે. આ ગ્રંથ સપ્તસિંધુ પ્રદેશમાં વસેલા આર્યોની રાજકીય, સામાજિક, ધાર્મિક તેમ જ આર્થિક બાબતોનું વર્ણન કરે છે.

ઋગ્વેદ પછી બીજા ત્રણ વેદોની રચના કરવામાં આવી જેમાં સામવેદ ઋગ્વેદની ઋચાઓનું ગાન કરવા માટે રચવામાં આવ્યો છે. આ શ્લોકો રાગ અને લય સાથે ગવાય છે માટે તેને ‘સંગીતની ગંગોત્રી’ કહે છે.

યજુર્વેદ - યજ્ઞનો વેદ કહેવાય છે. આ વેદ ગદ્ય અને પદ્ય સ્વરૂપે રચાયેલ છે. યજ્ઞ વખતે બોલવામાં આવતા મંત્રો, ક્રિયાઓ અને વિધિઓનું વર્ણન તેમાં કરવામાં આવ્યું છે.

અથર્વવેદમાં અનેક પ્રકારના કર્મકાંડો અને સંસ્કારોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

ઉપનિષદ સાહિત્યમાં બ્રહ્માંડનો આરંભ, જીવન, મૃત્યુ, ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક જગત, જ્ઞાન પ્રકૃતિ અને બીજા અનેક દાર્શનિક પ્રશ્નોનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. બૃહદારણ્ય અને છાંદોગ્ય શરૂઆતનાં ઉપનિષદો છે. ઉપનિષદો સંવાદના સ્વરૂપમાં છે. મુક્તિકો ઉપનિષદમાં તેની સંખ્યા 108 દર્શાવે છે.

બ્રાહ્મણ ગ્રંથો

વેદોના મંત્રોનો અર્થ સમજવા માટે તેના પર પદસ્વરૂપમાં રચાયેલી ટીકાઓનો બ્રાહ્મણગ્રંથોમાં સમાવેશ થાય છે. એમાં જુદા-જુદા યજ્ઞો અને તેને લગતી વિધિઓ માટેનું માર્ગદર્શન આપવામાં આવ્યું છે.

આરણ્યકો : આર્યો તેમના જીવનનો અંતિમ સમય અરણ્યમાં જઈને ગાળતા. વન અથવા અરણ્યમાં આશ્રમ બાંધી સતત ચિંતન કરીને રચાયેલા તત્ત્વજ્ઞાનથી ભરપૂર એવા સાહિત્યને 'આરણ્યકો' કહે છે.

વેદાંગ : આ સાહિત્યમાં કર્મકાંડો ઉપરાંત જ્યોતિષ, વ્યાકરણ અને ખગોળશાસ્ત્રનો સમાવેશ થાય છે.

ભારતનાં બે મુખ્ય મહાકાવ્યો 'રામાયણ' અને 'મહાભારત' છે. તેઓ પ્રાચીન ગ્રંથો છે. આ મહાકાવ્યોનું વર્તમાન સ્વરૂપ તો ઈ.સ.ની બીજી સદીમાં મળ્યું. રામાયણમાં અયોધ્યાના રાજવી રામચંદ્રની કથા આપી છે. આ મહાકાવ્ય મહાભારત કરતાં ઘણું નાનું છે. તેમાં અનેક દિલચસ્પ ઘટનાઓ તથા સાહસોનું વર્ણન કરાયેલ છે. મહાભારતમાં લગભગ એક લાખ શ્લોક છે. તે વિશ્વનો સૌથી મોટો કાવ્ય ગ્રંથ છે. પાંડવો અને કૌરવો વચ્ચે થયેલ યુદ્ધ તેનો મુખ્ય વિષય છે. તે છતાં તેમાં અનેક નાની-મોટી વાર્તાઓને પણ જોડી દેવામાં આવી છે. મહાભારતના 'શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા'માં ગહન દાર્શનિક સિદ્ધાંતોનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં મોક્ષ પ્રાપ્તિના ત્રણ માર્ગો જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિમાર્ગનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.

રામાયણ અને મહાભારત બન્ને મહાકાવ્યોએ સદીઓ સુધી કરોડો લોકોના વિચારો અને સાહિત્ય સર્જન પર ગહન પ્રભાવ પાડ્યો છે. ભારતમાં સંસ્કાર સિંચનનું પ્રેરક કાર્ય કર્યું છે.

આ યુગમાં સંસ્કૃત ભાષામાં પુષ્કળ સાહિત્ય રચાયું જેમાં ધાર્મિક અને લૌકિક એવી બન્ને પ્રકારની રચનાઓનો સમાવેશ થાય છે. પુરાણોએ આરંભિક વૈદિક ધર્મને સમજાવવામાં મુખ્ય ભૂમિકા ભજવી. આ સમયગાળા દરમિયાન અનેક શાસ્ત્રો અને સ્મૃતિ ગ્રંથો પણ લખાયા. આ શાસ્ત્રો વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રંથો છે. દા.ત. કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર વહીવટી વિજ્ઞાનની કૃતિ છે. વિવિધ કક્ષાના ગણિત અને અન્ય વિજ્ઞાન સંબંધિત શાસ્ત્ર ગ્રંથો પણ લખાયા. સ્મૃતિગ્રંથોમાં ધર્મ દ્વારા અનુમોદિત કર્તવ્યો, રિવાજો અને નિયમો આપવામાં આવ્યા છે.

પ્રારંભિક બૌદ્ધ સાહિત્ય પાલિ ભાષામાં લખાયું. આ સાહિત્ય ત્રણ ભાગોમાં વહેંચાયેલું છે. તેને ત્રિપિટક તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જેમાં સુત્ત (સૂત્ર) પિટક, વિનય પિટક અને અભિધમ્મ પિટકનો સમાવેશ થાય છે. આ ઉપરાંત બૌદ્ધ સાહિત્યમાં અન્ય ગ્રંથો પણ લખાયા કહેવાય છે. ગુપ્તયુગને સંસ્કૃત કાવ્ય અને નાટકના વિકાસનો સુવર્ણયુગ કહેવાયો. આ સમયના મહાન લેખકોમાં કાલિદાસ, ભવભૂતિ, ભારવિ, ભર્તૃહરિ, બાણભટ્ટ, માઘ ઇત્યાદિનો સમાવેશ થાય છે. આ તમામ ભારતભરમાં વિખ્યાત છે, જેમાં કાલિદાસ તો વિશ્વ પ્રસિદ્ધ કવિ છે. પોતાની ઉત્તમ કાવ્યકલા અને ઉત્કૃષ્ટ નાટ્યશૈલી 'કુમારસંભવ', 'રઘુવંશ', 'મેઘદૂત', 'ઋતુસંહાર', 'અભિજ્ઞાનશાકુંતલમ્' વગેરે કાલિદાસના ગ્રંથો છે. બાણભટ્ટલિખિત 'હર્ષચરિત' સમ્રાટ હર્ષવર્ધનનું જીવનચરિત્ર છે. બાણે 'કાદમ્બરી'ની પણ રચના કરી છે. આ સમયના અન્ય પ્રસિદ્ધ ગ્રંથોમાં ભવભૂતિનું 'ઉત્તરરામચરિત', ભારવિનું 'કિરાતાર્જુનિયમ્', વિશાખાદત્તનું 'મુદ્રારાક્ષસ', શુદ્રકનું 'મૃચ્છકટિકમ્' અને દંડીનું 'દશકુમારચરિત'નો સમાવેશ થાય છે. આ ગ્રંથોના મુખ્ય વિષયો રાજકીય ઘટનાઓ, પ્રણય પ્રસંગો, રૂપકો, હાસ્યપ્રસંગો અને તત્ત્વજ્ઞાન છે.

જૂની ગુજરાતી ભાષામાં પદ્ય સાહિત્ય રચાતું હતું. સમય જતાં ગુજરાતી ભાષામાં ખેડાણ થતાં અનેક કૃતિઓ રચાઈ જેમાં નરસિંહ મહેતા, મીરાંબાઈ, દયારામ, અખો, પ્રેમાનંદ, પ્રીતમ ગંગાસતી જેવા સાહિત્યકારોએ પદો, ગીતો, ગરબી, છપ્પા, આખ્યાનકાવ્યો વગેરે રચીને ગુજરાતી સાહિત્યના વારસાને સમૃદ્ધ બનાવ્યો. એ પછી નર્મદ, નવલરામ, મહિપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ, ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, કિશોરલાલ મશરૂવાલા, પન્નાલાલ પટેલ, ઉમાશંકર જોશી જેવા સાક્ષરવર્ધોએ ગુજરાતી સાહિત્યને ખૂબ સમૃદ્ધ બનાવ્યું હતું.

તમિલ, તેલુગુ, કન્નડ અને મલયાલમ નામની ચાર દ્રવિડ ભાષાઓના સાહિત્યનો આ સમયમાં વિકાસ થયો, જેમાં સૌથી જૂની ભાષા તમિલ છે. તેનું સાહિત્ય ઈ.સ.ના પ્રારંભ જેટલું જૂનું છે. ભારતની પ્રચલિત પરંપરા અનુસાર ત્રણ સંગમોનું આયોજન થયું, જેમાં અનેક સંતો અને કવિઓએ પોતાની રચનાઓ તૈયાર કરી. સંગમ સાહિત્યના અનેક વિષયો છે. જેમકે, રાજનીતિ, યુદ્ધ, પ્રેમપ્રસંગ વગેરે. આ સાહિત્યનો પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ ‘એતુથોકઈ’ (આઠ કાવ્યોનું સંકલન) ‘તોલકાપ્પિયમ્’ (વ્યાકરણગ્રંથ) અને ‘પથ્યુપાતુ’ (દસ ગીતો). આ પૈકીના એક કવિ તિરુવલ્લુવરે વિખ્યાત ગ્રંથ ‘કુરલ’ની રચના કરી. આ કાવ્યગ્રંથમાં જીવનનાં અનેક પાસાઓનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. ‘શીલપ્પતિકારમ્’ અને ‘મણિમેખલાઈ’ પ્રારંભિક તમિલ સાહિત્યના વિખ્યાત ગ્રંથો છે.

મધ્યકાલીન સાહિત્ય :

ઉત્તર ભારતમાં મધ્ય યુગની શરૂઆતમાં સંસ્કૃત સાહિત્યની ભાષા બની રહી. આ યુગમાં કશ્મીરમાં બે મહાન ગ્રંથો લખાયા, જેમાં પહેલો સોમદેવનો ‘કથાસરિતસાગર’ અને બીજો કલ્હણનો ‘રાજતરંગિણી’. એમાં ‘રાજતરંગિણી’ કશ્મીરના ઇતિહાસને આલેખતો અત્યંત મહત્વપૂર્ણ ગ્રંથ છે. સાચા અર્થમાં તે ભારતનો સર્વ પ્રથમ ઐતિહાસિક ગ્રંથ છે. આ સમયની બીજી મહત્વની રચના જયદેવનું ‘ગીત ગોવિંદ’ છે, જેની ગણના સંસ્કૃતના સુંદરમાં સુંદર કાવ્યગ્રંથોમાં થાય છે. આ સમયે અપભ્રંશ થયેલી ભાષામાંથી આધુનિક ભારતીય ભાષાઓનો વિકાસ શરૂ થયો. કવિ ચંદબદરાઈ રચિત ‘પૃથ્વીરાજ રાસો’ હિન્દી સાહિત્યનો પ્રારંભિક ગ્રંથ છે. પૃથ્વીરાજ ચૌહાણનાં વીરતાપૂર્ણ કાર્યોનું વર્ણન કરતા આ ગ્રંથની રચનાથી હિન્દી સાહિત્ય જગતમાં વીરગાથા યુગનો પ્રારંભ થયો. આ સમયે દક્ષિણ ભારતમાં સંસ્કૃત સાહિત્યની મોટા પ્રમાણમાં રચના થઈ, જેમાં શંકરાચાર્યનું ‘ભાષ્ય’ મુખ્ય છે. આ સમયમાં દ્રવિડ કુળની ભાષાઓનો વિશેષ વિકાસ થયો. થોડા સમય સુધી કન્નડ સાહિત્ય પર જૈન ધર્મની ગાઢ અસર પડતાં કવિ પંપાએ ‘આદિપુરાણ’ ની રચના કરી, સોળમા જૈન તીર્થંકરનું જીવન આલેખતું ‘શાંતિપુરાણ’ કવિ પોન્નાએ તૈયાર કર્યું. આ ઉપરાંત રન્નાએ ‘અજીતનાથ પુરાણ’ નામની કૃતિઓ રચી. એ યુગના કવિઓ પંપા, પોન્ના અને રન્નાને પ્રારંભિક કન્નડ સાહિત્યની ત્રિપુટી તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. કવિ કમ્બલે તમિલ ભાષામાં ‘રામાયણમ્’ની રચના કરી. આ ઉપરાંત તમિલ ભાષામાં અન્ય પ્રસિદ્ધ સાહિત્ય પણ રચાયું.

ભારતીય ભાષાઓનો વિકાસ અને સાહિત્યિક કૃતિઓની રચના દિલ્લી સલ્તનતકાળમાં વેગીલી બની. હિન્દી ભાષાનાં બે સ્વરૂપો વ્રજ અને ખડીબોલીનો પણ સાહિત્યિક રચનાઓમાં વિનિયોગ થવા લાગ્યો. આ બંને ભાષાઓમાં અનેક ભક્તિગીતો રચાયાં. હિન્દી અને ગુજરાતી ભાષા સાથે મળતી આવતી રાજસ્થાની ભાષામાં વીરગાથાઓ લખાઈ. આલ્હા, ઉદલ અને બીસલદેવના રાસો આ સમયની વિખ્યાત વીરગાથાઓ છે. આ ઉપરાંત અન્ય આધુનિક ભારતીય ભાષાઓમાં પણ સાહિત્ય રચવાનું શરૂ થયું. મુલ્લા દાઉદનો ગ્રંથ ‘ચંદ્રાયન’ એ અવધી ભાષાનો સૌથી જૂનો ગ્રંથ મનાય છે. જોકે પ્રાચીન ગ્રંથો પરનાં ભાષ્યો હજુ પણ આ સમયે સંસ્કૃત ભાષામાં રચાતાં હતાં.

ફારસી ભાષા દિલ્લીના સુલતાનોની રાજભાષા હતી. તેના સાહિત્યની અસરરૂપે અનેક ફારસી શબ્દોનો સમાવેશ ભારતીય ભાષાઓમાં થયેલો જોવા મળે છે. આ યુગમાં અનેક ઇતિહાસકારો થયા ઝિયાઉદ્દીન બરનીએ ‘તારીખે ફિરોજશાહી’ની રચના કરી, જેમાં ખલજી અને તુઘલક વંશના રાજ્યનું વિસ્તૃત વિવરણ કરવામાં આવ્યું છે. તેણે રાજકીય સિદ્ધાંતો ઉપર ‘ફતવા-એ-જહાંદારી’ નામનો ગ્રંથ પણ લખ્યો. અમીર-ખુશરો આ સમયનો સૌથી મહાન સાહિત્યકાર ગણાય છે. તેઓ એક કવિ, ઇતિહાસકાર, રહસ્યવાદી સંત અને સંગીતકાર હતા. સુપ્રસિદ્ધ હઝરત નિઝામુદ્દીન ઓલિયા

તેના ગુરુ હતા. તેની મહત્વની કૃતિઓમાં આસિકા, નૂર, સિપિહર અને કિરાતુલ-સદાયનનો સમાવેશ થાય છે. આ ઉપરાંત તેણે અનેક કાવ્યગ્રંથોની પણ રચના કરી. તેને પોતાને ભારતીય હોવા પર ગર્વ હતો. તેથી તે ભારતને પૃથ્વી પરનું સ્વર્ગ ગણાવતો હતો. તેણે પોતાનાં પુસ્તકોમાં ભારતનું વાતાવરણ એની સુંદરતા, એની ઈમારતો અને એનાં જ્ઞાન-વિજ્ઞાનનાં પુષ્કળ વખાણ કર્યાં છે. તે દૃઢપણે માનતા હતા કે હિન્દુ ધર્મનું સારતત્ત્વ અનેક રીતે ઈસ્લામ સાથે મળતું આવે છે. તે દિલ્લીની આજુબાજુ બોલવામાં આવતી ભાષાને 'હિંદવી' કહેતા અને તેને પોતાની માતૃભાષા ગણાવે છે. આ ભાષામાં તેમણે અનેક કવિતાઓ રચી છે. તેમણે હિન્દી અને ફારસીને ભેગી કરી દ્વિભાષી ચોપાઈઓ અને દુહાઓ પણ રચ્યા. તેમણે શરૂ કરેલ આ સ્વસ્થ પરંપરા તેમના પછી સદીઓ સુધી ચાલુ રહી.

પ્રાદેશિક ભાષાઓ અને તેના સાહિત્યને પ્રાદેશિક શાસકોએ વેગ આપ્યો. ભક્તિમાર્ગના સંતોએ લોકોની ભાષામાં ઉપદેશ આપ્યો. તેમાં કબીર જેવા અનેક સંતકવિઓનો સમાવેશ થાય છે. એ વખતે ભોજપુરી અને અવધી હિન્દી ભાષાની મુખ્ય બોલીઓ હતી. કબીરની રચનાઓ મુખ્યત્વે સધુકડી લોકબોલીમાં છે. તેના દોહરાઓ લોકસાહિત્યનું અંગ બન્યા છે. મલિક મુહમ્મદ જાયસીએ અવધીમાં 'પદ્માવત' નામનું મહાકાવ્ય લખ્યું. આ ઉપરાંત તુલસીદાસનો પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ 'રામચરિતમાનસ' આ સમયે અવધીમાં ભાષામાં લખાયો. આ યુગમાં અવધી ભાષાના બીજા કવિઓ પણ થયા.

આ યુગમાં હિન્દી ઉપરાંત બીજી ભાષામાં પણ સાહિત્ય રચાયું. બંગાળના સુલતાનોના આશ્રયે રહીને કૃતિવાસે બંગાળીમાં 'રામાયણ' અને પ્રસિદ્ધ કવિ ચંડીદાસે સેંકડો ગીતો રચ્યાં. બંગાળમાં સંત ચૈતન્યથી ભક્તિગીતો લખવાની પરંપરા શરૂ થઈ. નરસિંહ મહેતાએ ગુજરાતીમાં અને નામદેવ તથા એકનાથે મરાઠીમાં ભક્તિગીતો રચ્યાં. જૈનુલઅબિદિનના આશ્રયે કશ્મીરમાં 'મહાભારત' અને 'રાજતરંગિણી' જેવા અનેક સંસ્કૃતગ્રંથોનો ફારસીમાં અનુવાદ થયો.

વિજયનગરના સમ્રાટોના શાસનકાળમાં સંસ્કૃતનો વિકાસ ચાલુ રહ્યો. આમ છતાં આ યુગ તેલુગુ સાહિત્યના વિકાસનો મહત્ત્વપૂર્ણ કાળ છે. વિજયનગરનો મહાન સમ્રાટ કૃષ્ણદેવરાય તેલુગુ અને સંસ્કૃતના લેખક હતા. તેમણે 'આમુક્તમાલ્યદા' ગ્રંથની રચના કરી.

મુઘલ શાસન દરમિયાન વાસ્તુકલા અને અન્ય કલાઓની સાથે સાહિત્યનો પણ વિકાસ થયો. પ્રથમ મુઘલ બાબરે તુર્કી ભાષામાં 'તુઝુકે બાબરી' નામે આત્મકથા લખી, જેનું ફારસીમાં 'બાબરનામા' નામથી ભાષાંતર કરવામાં આવ્યું. હુમાયુની બહેન ગુલબદન બેગમે 'હુમાયુનામા' લખ્યું. જહાંગીરે 'તુઝુકે જહાંગીરી' નામની પોતાની આત્મકથા લખી. ઔરંગઝેબ પણ સિદ્ધહસ્ત લેખક હતો. છેલ્લો મુઘલ સમ્રાટ બહાદુરશાહ ઝફર પણ એક ઉર્દૂ કવિ હતો.

તુલસીદાસ અને સુરદાસ આ યુગમાં હિન્દી ભાષાના મહાન સાહિત્યકારો થઈ ગયા. કવિ કેશવદાસે પ્રેમ અને વિરહના વિષય પર સાહિત્ય રચ્યું. રહીમના દોહરા દેશના ઘણા ભાગોમાં આજે પણ પ્રસિદ્ધ છે.

આ સમયે ફારસી ભાષામાં પણ અનેક નોંધપાત્ર પુસ્તકો લખાયાં. અબુલ ફઝલે 'આયને - અકબરી' અને 'અકબરનામા' લખ્યું. 'આયને - અકબરી'માં ભારતીય રીતરિવાજો, શિષ્ટાચારો, ધર્મ દર્શન, આર્થિક સ્થિતિ અને જીવનનાં લગભગ તમામ પાસાંઓનું વિસ્તૃત વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. એક ઐતિહાસિક કૃતિ તરીકે આ ગ્રંથ ઘણો જ મૂલ્યવાન છે. અબુલ ફઝલનો ભાઈ ફૈઝી ફારસી ભાષાનો એક મહાન કવિ હતો. તેણે અનેક સંસ્કૃત ગ્રંથોના ફારસીમાં અનુવાદ કર્યા. અકબરે તો 'મહાભારત', 'રામાયણ', 'અથર્વવેદ', 'ભગવદ્ગીતા', અને 'પંચતંત્ર' જેવા ગ્રંથોના અનુવાદ કરવા માટે એક અલગ ખાતાની સ્થાપના કરી હતી. અકબરના સમયમાં ઈતિહાસના ઘણા ગ્રંથો લખાયા.

મધ્ય યુગની સૌથી મહત્વની ઘટના ઉર્દૂ ભાષાના જન્મની છે. આ નવી ભાષા સાહિત્યની દૃષ્ટિએ સૌથી સમૃદ્ધ એવી અન્ય આધુનિક ભાષાઓની હરોળમાં આવી ગઈ. આ ભાષામાં વલી, મીરદર્દ, મીરતકી મીર, નઝીર અકબરાબાદી, અસદુલ્લાખાન, ગાલીબ જેવા મહાન કવિઓ થયા.

અઢારમી સઢીમાં ઉર્દૂ ગઢનો પણ વિકાસ થયો. સંસ્કૃતના મોટા ભાગના ઐતિહાસિક ગ્રંથોનું ઉર્દૂમાં ભાષાંતર થવા લાગ્યું. તદુપરાંત ઉર્દૂમાં અનેક મૌલિક ગઢગ્રંથો પણ તૈયાર થયા, જેમાં મુહંમદ હુસેન આઝાઢનો ‘ઢરબારે અકબરી’ મહત્વનો ગ્રંથ છે.

ભારતની પ્રાચીન વિઢાપીઠો :

(1) નાલંઢા : બિહારના પટણા જિલ્લાના બડગાંવ નામના ગામ પાસે પ્રાચીન નાલંઢા વિઢાપીઠ આવેલી છે. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં બૌઢ્ઢ અને જૈન પરંપરામાં નાલંઢાનું મહત્વ ઘણું છે. આ પ્રાચીન વિઢાપીઠમાં મહાવીર સ્વામીએ ચૌઢ ચાતુર્માસ કર્યા ઢોવાથી આ સ્થળ જૈનતીર્થ પણ બન્યું હતું. પાંચમી સઢીમાં કુમારગુપ્તે અઢીં એક વિહાર બંઢાવેલ. ત્યાર પછી નાલંઢાની પ્રસિઢ્ઢિમાં વઢારો થયો હતો. ત્યાં હજારો હસ્તલિખિત ગ્રંથોના અમૂલ્ય ભંડારો હતા. નાલંઢા વિશ્વ વિઢાલય હતું. ભારતીય સંસ્કૃતિનું આ એક તીર્થઢામ હતું. ઢેશ-પરઢેશથી વિઢાર્થીઓ અઢીં અભ્યાસ કરવા આવતા. મહાન મુસાફર યુઅન-શ્વાંગ પણ અઢીં આવેલ. આજે તો આ મહાન વિશ્વ વિઢાલયનાં માત્ર ખંડેરો જ જોવા મળે છે.

4.1 નાલંઢા વિઢાપીઠ

આમ છતાં તે ખંડેરોમાં ફરતાં ફરતાં પણ ઢેશની ભવ્ય સંસ્કૃતિની એક ઝાંખી થઈ શકે છે.

નાલંઢામાંથી ભણીને બહાર નીકળેલ વિઢાર્થી ભારતનો આઢર્શ વિઢાર્થી ગણાતો. ઈસુની પાંચમીથી અગિયારમી સઢી ઢરમિયાન નાલંઢા શિક્ષણના સર્વોત્તમ સ્થાને હતું. આ સમયે ભારતમાં વિશ્વભરમાં શ્રેષ્ઠતમ ગણાય તેવાં ગ્રંથાલયો હતાં. તક્ષશિલા તેમજ નાલંઢા વિઢાપીઠમાં આવેલ ગ્રંથાલયોમાં અભ્યાસ અને સંશોઢન કરવા માટે ઢેશ-વિઢેશમાંથી અનેક વિઢાર્થીઓ આવતા. આમાંનો માત્ર યુઅન-શ્વાંગ જ 657 હસ્તલિખિત ગ્રંથો પોતાની સાથે ચીન લઈ ગયો હતો.

7 મી સઢીમાં યુઅન-શ્વાંગે મુલાકાત લીધી હતી. મહાવિઢાલયમાં સાત મોટા ખંડો હતા. વ્યાખ્યાન માટેના ત્રણસો ખંડો હતા. વિઢાર્થીઓના રહેવા માટેના ખાસ મઠો બાઢવામાં આવ્યા હતા. વિઢાપીઠને નિર્વાહ માટે અનેક ગામો ઢાનમાં મળ્યાં હતાં. ગામોની આવકમાંથી વિઢાર્થીઓને ભોજન અને વસ્ત્રો વિના મૂલ્યે પૂરાં પાડવામાં આવતાં. અઢીંનો ગ્રંથાલયવાળો વિસ્તાર ‘ઢર્મગંજ’ તરીકે ઓળખાતો હતો. ઈ.સ.ની પાંચમીથી અગિયારમી સઢી સુઢી નાલંઢાની ખ્યાતિ અને સુપ્રસિઢ્ઢિ વિઢાકેન્ઢ્ર તરીકે રહી હતી.

(2) તક્ષશિલા : વર્તમાન સમયમાં પાકિસ્તાનમાં આવેલ રાવલપિંઢીથી પશ્ચિમે પ્રાચીન તક્ષશિલા વિઢાપીઠ હતી. તે પ્રાચીન ગાંઢાર પ્રઢેશની રાજઢાનીનું શહેર હતું. આ વિઢાપીઠમાં 64 વિઢાઓનું શિક્ષણ અપાતું હતું. અઢીં મોટાભાગના વિઢાર્થીઓ ગુરુના આશ્રમમાં રહી અભ્યાસ કરતા હતા. ભગવાન બુઢ્ઢના શિષ્ય જીવકે અઢીં આયુર્વેઢના પાઠો શીખ્યા. ઢંતકથાનુસાર રઢુકુલમાં જન્મેલા રામના ભાઈ ભરતના પુત્ર તક્ષ ઉપરથી આ સ્થળનું નામ પડ્યું ઢોવાનું મનાય છે. 7મા સૈકામાં એ મહત્વના વિઢા કેન્ઢ્ર તરીકે જાણીતું હતું. વિઢાર્થીને જે વિષયમાં રસ ઢોય તેનું શિક્ષણ આપવામાં આવતું. શિક્ષક પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે ગમે તેટલા વિઢાર્થીઓને ભણાવતા. છતાં સામાન્ય રીતે એક શિક્ષકની પાસે લગભગ વીસ વિઢાર્થીઓ ભણતા. વારાણસી, રાજગૃહ, મિથિલા અને ઉજ્જૈન જેવાં ઢૂરનાં નગરોમાંથી વિઢાર્થીઓ અઢીં શિક્ષણ માટે ઢીમટતા.

વારાણસીના રાજકુમારો અહીં જ શિક્ષણ લેતા હતા. કૌશલના રાજા પ્રસેનજિત, વ્યાકરણ શાસ્ત્રી પાણિનિ અને રાજનીતિજ્ઞ કૌટિલ્યે પણ અહીં શિક્ષણ લીધું હોવાનું મનાય છે.

તક્ષશિલા ઉચ્ચ શિક્ષણનું કેન્દ્ર હતું. સામાન્ય સ્થિતિના વિદ્યાર્થીઓ ગુરુના ઘરે રહીને ભણતા. અહીં વેદ, શસ્ત્રક્રિયા, ગજવિદ્યા, ધનુર્વિદ્યા, વ્યાકરણ, તત્ત્વજ્ઞાન, યુદ્ધવિદ્યા, ખગોળ, જ્યોતિષ વગેરેનું શિક્ષણ આપવામાં આવતું હતું. ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના ગુરુ યાણક્યે અને ખુદ ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યે અહીં શિક્ષણ લીધું હતું.

પાંચમી સદીની શરૂઆતમાં ચીનના ફાહિયાને આ સ્થળની મુલાકાત લીધી હતી.

(3) વારાણસી (કાશી) : વારાણસી યાત્રાધામ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. ઈ.સ. પૂર્વે 7મા સૈકામાં તે ભારતનું પ્રસિદ્ધ વિદ્યાકેન્દ્ર હતું. ઉપનિષદ કાળમાં તે આર્ય સંસ્કૃતિ અને ધર્મના કેન્દ્ર તરીકે વિકસ્યું. એના રાજા અજાતશત્રુ ઉપનિષદ કળામાં એક તત્ત્વજ્ઞાની અને વિદ્યાના પોષક હતા. વ્યાસ સંહિતામાં મહર્ષિ વેદવ્યાસનો આશ્રમ અહીં હોવાનો ઉલ્લેખ મળે છે.

ભગવાન બુદ્ધે પોતાના મતના પ્રચાર અને પ્રસાર માટે વારાણસી પર પસંદગી ઉતારી હતી. આદિ શંકરાચાર્ય જેવા સમર્થ તત્ત્વજ્ઞને તેમના વેદાંતના નૂતન સિદ્ધાંતની સ્વીકૃતિ માટે કાશી જવું પડ્યું હતું. ચૈતન્ય મહાપ્રભુ અને પુષ્ટિમાર્ગના પ્રવર્તક વલ્લભાચાર્યજીએ પણ પોતાના વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોની પ્રતિષ્ઠા અહીં જ મેળવી. પંજાબનાં વિદ્વાન કુટુંબોએ સ્થળાંતર કરવું પડ્યું, ત્યારે તેઓ મુખ્યત્વે કાશી અને થોડા પ્રમાણમાં કશ્મીર જઈને વસ્યાં હતાં. અન્ય રાજાના રાજકુમારો પણ અહીં ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે આવતા હતા. સમ્રાટ અશોકના અશ્રયથી વારાણસીનો સારનાથમઠ પ્રસિદ્ધ વિદ્યાધામ બન્યો.

(4) વલભી : ઈસવીસનના સાતમા શતકમાં ગુજરાતનું આ વિદ્યાધામ અતિ પ્રસિદ્ધ શિક્ષણ કેન્દ્ર હતું. વલભીને વિશાળ અને અત્યંત પ્રસિદ્ધ વિદ્યાધામ બનાવવામાં મૈત્રક વંશના તત્કાલીન શાસકો અને નાગરિકોનો મોટો ફાળો હતો. 7મી સદીમાં ભિખ્ખુ વિદ્યાર્થીઓ રહેતા હતા. વલભી ત્યારે બૌદ્ધ મતના હીનયાન પંથનું કેન્દ્ર હતું. સાતમા શતકની મધ્યમાં પ્રસિદ્ધ બૌદ્ધવિદ્વાનો સ્થિરમતિ અને ગુણમતિ વલભીના અગ્રણી આચાર્યો હતા. દૂરદૂરના ગંગા-યમુનાના મેદાન વિસ્તારમાંથી વિદ્યાર્થીઓ અહીં ઉચ્ચ અભ્યાસ માટે આવતા હતા. ચીની પ્રવાસી ઈત્સિંગે નોંધ્યું છે કે વલભી પૂર્વભારતની પ્રસિદ્ધ શિક્ષણ સંસ્થા નાલંદા સાથે સ્પર્ધા કરતી.

વલભી એક રાજધાની અને આંતરરાષ્ટ્રીય બંદર હતું (ઈ.સ. 480 થી ઈ.સ. 775 સુધી) વલભીના શાસક મૈત્રક રાજવીઓ પણ વિદ્યા અને વિદ્યાપીઠના મહાન આશ્રય દાતાઓ હતા. એ બાબતની નોંધ લેવી પડે કે મૈત્રક વંશના રાજવીઓ બૌદ્ધ ન હતા, સનાતની હતા, છતાં આ સંસ્થાને મદદ કરતા હતા.

ઈ. સ. 775માં આરબોએ આક્રમણ કર્યું અને મૈત્રકો પરાજિત થયા અને વિદ્યાપીઠ બંધ પડી. અહીં પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનોનાં નામ દરવાજા પર લખવામાં આવતાં. વિદ્વાનો રાજસભામાં પોતાનું પાંડિત્ય દાખવીને રાજતંત્રમાં ઊંચા અધિકારો પ્રાપ્ત કરતા.

આ જાણીતી વિદ્યાપીઠ હતી અને જ્ઞાનની આરાધના તથા તેમની વિશિષ્ટ પ્રકારની શિક્ષણ પ્રણાલીને કારણે ભારતમાં જ નહિ, પરંતુ તે સમયના વિશ્વમાં તે પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. આ વિદ્યાપીઠમાં દેશ-પરદેશથી અભ્યાસ કરવા માટે વિદ્યાર્થીઓ આવતા. સાચા અર્થમાં તે આંતરરાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠ હતી. એમાં લગભગ પ્રત્યેક વિદ્યાશાખાઓનું શિક્ષણ અપાતું. આ બધી વિદ્યાપીઠમાં નિભાવ રાજાઓ અને શ્રેષ્ઠીઓએ આપેલા દાનમાંથી થતો તે હકીકત તે સમાજની પણ વિદ્યા પ્રત્યેની પ્રીતિ અને નિષ્ઠા દર્શાવે છે.

ભારતીય વિદ્યા, કલાઓ અને જ્ઞાન-વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ આપતી એ વિશ્વ વિખ્યાત યુનિવર્સિટીઓ હતી.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તર ઉત્તર લખો :

- (1) ભારતમાં વેદો કેટલા છે અને ક્યા ક્યા છે તે સમજાવો.
- (2) તક્ષશિલા વિદ્યાપીઠ વિશે નોંધ લખો.
- (3) મધ્યકાલીન સાહિત્યની ચર્ચા કરો.

2. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર મુદ્દાસર લખો :

- (1) વલભી વિદ્યાપીઠની માહિતી આપો.
- (2) નાલંદા વિદ્યાપીઠ વિશે માહિતી આપો.

3. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ ટૂંકમાં લખો :

- (1) યજુર્વેદ વિશે સમજૂતી આપો.
- (2) અથર્વવેદમાં કઈ માહિતી આપવામાં આવી છે ?
- (3) શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં કયા દર્શનિક સિદ્ધાંતોનું વિવેચન છે ?

4. નીચેના દરેક પ્રશ્નની નીચે આપેલ વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ઉત્તર લખો :

- (1) ભારતીય સાહિત્યનો પ્રાચીનતમ ગ્રંથ છે.
(A) ઋગ્વેદ (B) યજુર્વેદ (C) સામવેદ (D) અથર્વવેદ
- (2) બૌદ્ધ સાહિત્ય કઈ ભાષામાં લખાયું છે ?
(A) પાલી (B) હિન્દી (C) બ્રાહ્મી (D) ગુજરાતી
- (3) દ્રવિડકુળની સૌથી જૂની ભાષા કઈ છે ?
(A) તમિલ (B) તેલુગુ (C) કન્નડ (D) મલયાલમ્
- (4) કવિ ચંદબરદાઈનો કયો ગ્રંથ હિન્દી સાહિત્યનો પ્રારંભિક ગ્રંથ છે ?
(A) પૃથ્વીરાજરાસો (B) વિક્રમાકદેવચરિત (C) કવિરાજમાર્ગ (D) ચંદ્રાયન
- (5) મહર્ષિ પાણિનિનો મહાન ગ્રંથ કયો છે ?
(A) અષ્ટાધ્યાયી (B) પૃથ્વીરાજરાસો (C) વિક્રમાકદેવચરિત (D) ચંદ્રાયન

પ્રવૃત્તિ

- ભારતના આધુનિક સાહિત્યના ગ્રંથોની નોંધ તૈયાર કરો.
- ગુજરાતની મુખ્ય યુનિવર્સિટીઓની યાદી તૈયાર કરો.
- નાલંદા, તક્ષશિલા, વલભી અને વિક્રમશિલા પ્રાચીન વિદ્યાપીઠ વિશે માહિતી એકત્ર કરો.
- શાળાગ્રંથાલયનો ઉપયોગ કરી આપણાં નારીરત્નો અપાલા, લોપામુદ્રા અને ગાર્ગી વિશે વધારે વિગતો જાણો.